

ԻՌՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՂԵՆԻՆ ԳԵՐԱՅ

(Շար. տես էջ 145)

2

ԹՈՎԱԾԱՆԵՐԻ ՎԱՐՆ ՎԱՐԻԱՆԱՆԸ

ԵՐ միջին դարու պատմա-
գիրք մեծին վարդանայ վե-
րայ կ'աւանդեն այնպիսի տե-
ղեկութիւններ՝ որք կը պա-
կասին Եղիշէի եւ Ղազարայ թով,
եւ որք միանգամայն անտեղի եւ անյարմար
են մա-
միկոնեան ժամանակին: Այդ տեղեկութիւնք
կան քանի մի պատմաբան թով միանգամայն,
Թովհաննէս կաթողիկոսի, Թովմայի եւ վար-
դանայ վրդ. բայց որովհետեւ Տէրպօղոսեան,
— որոյ երկրորդ յօդուածին առաջին գլխոյն
վերայ* զոր թողած էինք՝ կը դառնանք պար-
զել հոս մեր վերջին ակնարկը, — զԹովմա
կ'առնու գլխաւոր աղբիւր, ուստի եւ մենք
իրեն կը հետեւինք: Եւ պէտք է գիտել՝ որ
արծրունին քան զայլ մանրամասն գրած է,
կը պատմէ Թովմա (ի դպր. Բ, գլ. Ա),
թէ Շաւառայ արծրունի օրն ուրացող միա-
ցած վնդոյ անուն պարսիկ մոզ մարզպանի
մի հետ, Պերոզի հաւանութեամբ կու գայ
կրակապաշտութիւն ծաւալել Հայաստանի
մէջ՝ որմզդական մեհեան մի շինելով յԱւ-
տաշատ: Զայս տեսնելով վարդանայ, «որ էր
մարտացեալ ի տորոսական Զաւայ» ի կողմանս
Մոկաց, զՏանտոս աշտունի եւ զվախրիճ ան-
ձեւաց յօգնութիւն կոչելով՝ կը սպանէ ըզ-
Շաւառայ, եւ զվնդոյ եւ նորա որդին Շիրոյ**
(կամ Դերոյ՝ ըստ ԵՃ. կթղ.) կ'այրեն նոցա

* Հանգէս ամս. 1896, Թիւ 3:

** Մովսէս կապանկապուտեան եւս կը սխեմ մի «Դե-
բոյ աղունիքն էլ ինչո՞նք» աղբաւ ի սկիզբն Ը դարու
(Դեբո Բ, ԺՁ):

շինած մեհենին մէջ ի Դուին: Ապա Գիւտայ
աթուր կը տեղափոխեն ի Դուին, շինելով
հոն ո. Գրիգոր եկեղեցին քարերովն որմզդա-
կան մեհենին զոր կ'աւերեն: — «Սակաւ»,
իրաւամբ կը յարէ Տէրպօղոսեան, Եղիշէի՝
Ղազարի եւ Օրբելեանի ցուցումներով մին,
չեւ վարդանի մահը, 451 թիւը, Հայաս-
տանում եղել է միայն երկու մարզպան,
վեհմիհրապաւուհ եւ վասակ սիւնի: Պերոզը
եւս թագաւորել է 459 թուին, եւ ոչ թէ
451 թուից առաջ: Դա եւ գոյութիւն չէ ու-
նեցել Շաւառայ անունով ուրացեալ նախա-
րար: Ասոնց վերայ յաւելունք եւս՝ որ
վարդան չէ տեսած զԳիւտ իբր կաթողի-
կոս. զի երբ նահատակեցաւ նա, ո. Յովսէփ
դեռ ազատ կ'այրէր ի Հայս (Եղ. Ղ. Գ.):
Թովմայի պատմածոց ստուգութեան չափն
իմանալու համար հարկ է նախ ստուգել նո-
րա գործածած աղբիւրը:

Ա. Կ. Կոստանեան իւր Հիւսուածք ա-
նուն գործոյն Գ գրոց մէջ զայնս կը համա-
րի «չնչած Թարմ ժողովրդական ոգուն»,
կամ թէ նոյն իսկ Թովմա զայն «գուրս է
գրել Աբրահամ խոստովանողի պատմութիւ-
նից» (յէջ 180), ըստ ակնարկութեան նո-
րին ի վերջ նոյն գլխոյն՝ թէ «պատմի այս
ի Համառօտութեան Աբրահամ խոստովա-
նողի» (յէջ 88). իսկ Տէրպօղոսեան այլազգ
կը դատի, նա արծրունայն յիշեալ Ս գլխոյն
ուր կարբերութիւնքը (ըստ տպ. Կ. պոլ.)
իրենց բովանդակութեան համեմատ կը վե-
րածէ հնգի. 1 = ա, 2 + 3 + 4 = բ, 5
= գ, 6 + 7 = դ, 8 = ե. եւ հաւանա-
բար ցոյց տալով ա, գ, դ, ե պարբերու-
թեանց զանազան աղբիւրներ, առանց գրա-
ւոր աղբեր կը գտնէ միայն ըզ, յորում կը
բովանդակուին Թովմայի անտփօր պատմած-
ները: Աբրահամը Համառօտութիւնն յարմ-
րունի պատմէին աղբիւր նշանակուած է դիւնի՝
ի ծայր սորին. եւ սա զատուած է ըէն գով
որոյ աղբերք են «առաջնոց պատմագրաց
յիշատակարանքն». զք եւ դ. Համառօտութե-
նէն հանուած համարելու համար, կ'ըսէ թըն-
նադատը, պէտք էր գտնէ զը ըն շարունա-
կութիւնը համարել. «բայց այդ անկարելի
է». ուստի վերապէս ըզ կը պնդէ ժողովրդ-
դական աւանդութիւնէ առուած լինելը:

Այն որ «անկարելի է» Տէրպօղոսեանի
համար՝ ըստ մեզ քով կարելի է: Եթէ ուշ
դարձնենք գ պրբ. վերայ, կը տեսնենք որ
բոլորովին տարբեր կազմութիւն ունի այն
ըէն եւ դէն: Ասոնց բի մէջ Թովմա ման-
րամասն կը նկարագրէ այն նիւթերն որք
չկային վարդանանց պատմութեան մէջ յԵ-
ղիշէն, եւ կը վերաբերէին պատերազմին

սկզբանէ։ Ապա զի մէջ երեքտասան տողով հարեանցիկ յիշատակութիւն մի կ'ընէ Եղիշէի բոլոր պատմածոց, որք արդէն երկարօրէն գրուած էին ա յառաջնոց պատմագրաց։ . . . զոր աւելորդ համարիմ, կ'ըսէ, երկրորդը զմիանգամայն (կարող զմիանգամ) ասացեալսն»։ Յետոյ ղի մէջ դարձեալ յառաջ կը տանի իւր նոր տեղեկութիւնքը Վահանայ մահուան վերայ։ Ուրեմն զի թուցիկ յիշատակութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իբրեւ սոսկ կապ մի ընդ մէջ մանրատուած տեղեկութեանց ըի եւ ղի, որք ազատելին պատմագիրս չլուծելով իրենց աղբիւր, յայտնի է թէ հանուած էին ղի ծայրը յիշուած Համառատութենէն։ Եթէ Թովմայի ասորիւն զատ աղբիւր մի ունեցած լինէր ըի համար, անկարելի է որ լռէր, ինքն՝ որ միւս պարբերութեանց մէջ կը սիրէ յիշել իւր աղբիւրքը։

Հարկ իսկ է որ ըն այլ Համառատութենէն լինի։ Վասն զի Վահանայ արծրունոյ պատմութիւնն՝ որ կը լինի ղի մէջ, բէն կը սկսի. իսկ արդ նորա վարքն ոչ Եղիշէի եւ ոչ Ղազարայ քով կայ, եւ միւսնգամայն մի հոգի միայն կ'ընար ստեղծել եւ պատմել այնպիսի առասպել վէպ մի, ուրեմն ղի տեղեկութեանց ընձեռողն աղբիւր էր եւ ըի։ Եւ հարկաւոր էր որ յատկապէս յիշէր ըզՀամառատութիւնն նա եւ ըի մէջ, քանի որ զի մէջ այլ յիշելով անոր աղբիւրքը՝ «զառաջին պատմագիրս», աւելորդ համարած է յիշել զայնն նա եւ անց մէջ՝ որոյ տեղեկութիւնքն այլ ի նոյն պատմագրաց եւ։

Թովմայի այս գլխէն է, որ ինչպէս խորհրդածութեանցս նախորդ գլխոյն մէջ ըսինք՝ յաւելուած է Եղիշէի գրչագրաց ծայրը. եւ կը սկսի ղ պարբերութենէն, (եւ կը վերջանայ Բ գլխոյն երրորդ պարբերութեամբ ըստ մեր բոլոր գրչագրաց)։ «Այս հանգամանքը, կ'ըսէ Տէրպօղոսեան, մեզ անածել է տալիս, նախ՝ որ գրիչները ղ պարբերութեան աղբիւրը վերագրել են միայն ղ պարբերութեան. եւ երկրորդ՝ որ Բ պարբերութեան հակասական տեղեկութիւնները նրանք Վարդանի մասին չեն ընդունել»։

Քննադատն հոս այլ չունի իրաւունք։ Զի նախ՝ միջ գրչագիրք ըլ չեն առած՝ Արրա համու չհամարելուն համար, ուրեմն Եր եւ յախորդ գլխոյն երեք պարբերութիւնքն այլ առած են խոստովանողին համարելուն հաւանք, որ չէ եւ չէին կրնար այնպէս կարծել։ ապա ուրեմն անյարմար է Տէրպօղոսեանի առաջին հետեւութիւնը։ Երկրորդ՝ եթէ Վարդանայ վերայ պատմածները ընդհանրուած համար թողեր են ըը, ինչո՞ւ անոր միջէն գէթ

Վահանայ մասին գրուածները չեն առեր, որոց ստուգութեան եւս կասկածելու պատճառ չունին՝ — ինչպէս չէ կասկածեր եւ ինք քննադատը — քանի որ նորա անձնաւորութիւնն ընդունենք եւս։ Ապա ուրեմն այդպէս մէջ բերելու այլ պատճառ մի պէտք է լինի. եւ է այս, զի գրչագիրք (մասնաւոր թէ գրչագիր մի՞ եւ այլքն յետոյ անոր հետեւելով) ուզեր են ի յիշատակ Վահանայ՝ նորա կենաց կարեւորագոյն մասն՝ նահաւատակութիւնը միայն յաւելուել Վարդանանց պատերազմի պատմութեան վերայ, եւ ոչ թէ նորա քովանդակ կենաց մասին տրուած տեղեկութիւնքը հաւաքել, որ արտադր էր ծրագրէն Եղիշեայ։ Իսկ Թովմայի առանգածնէրը Վարդանայ մասին աւելորդ (զտուար է թէ հակասական) հաշուելով չեն առած։

Այսպէս ուրեմն Վարդանանց մասին տրուած նոր տեղեկութիւնքը Արահամու ընծայուած Համառատութենէն առած են թէ Թովմայ ըստ իւր պատմելոյ, եւ թէ Յովհաննէս կթղ. (ի գլ. ԺԵ), որ թէ եւ նոյն զարու մէջ բայց քան զնա յառաջ գրելով, չէր կարող անորմէ առնուլ. եւ մինչ կայ գրաւոր աղբիւր, աւելորդ է յաւելուել թէն օգտուած կարծել զնա (զԵովհաննէս)։ Իսկ Վարդան պատմիչ այս վերջնոյս հետեւած է (ԻԵ). այս բանն յայտնի կը լինի իրեն սեպակաւանելէն նորա թէ պատմական զանազանութիւնքն ի Թովմայէ — որոց մասին յետոյ պիտի խօսինք — եւ թէ գեղգուեն սողորով. զայս հետաքրքիր կարող են անձամբ տեսնել մի ակնհայտի։

Բ. Եթէ ուրեմն Վարդանայ վերայ տրուած նոր տեղեկութիւնքը բոլրած են Արահամու ընծայուած Համառատութենէն, որոյ առասպելախառն կազմութիւնը ցուցինք մեր նախորդ գլխոյն մէջ, որպէս հաւատ կարելի է ընծայել աղմոյ։ Բոլորովին անդիմադրելի յմարթէր լինել այդ բոլորին միանգամայն ուրացումն. Համառատութիւնը կամ Հայոց անացորդքն ընծայեր է Մեսրոպայ ստոյգ եւ շայնկան տեղեկութիւններ, եւ Թովմայի՝ Վահանայ վարդաց կեղծիքը. ուրեմն դա խառն էր երկու տեսակէն եւս, լինելով գործ այլեւայլ անձանց՝ ինչպէս տեսանք։ Վարդանայ մասին հոն գրուածները չենք կարող նմարտութիւն համարել. այլ եւ ոչ պնդել իբրեւ իսպառ սուտ, երբ գտնանք խեղածիւրուած նմարտութիւն մի գտնելի հոն. զի կեղծիքը կրնայ լինել նոր ստեղծելով բան մի, կամ եղածը ծամածռելով. եւ ահա այս երկրորդ տեսակէն է մեր քննածը։

Այսպէս դատեցաւ եւ Տէրպօղոսեան. կը գրէ նա. «Մեզ թուում է՝ թէ Վահանի գոր-

ժամէութիւնն է, որ ժողովրդի երեսակայութեան մէջ գործադրութեան տեղի եւ անձնատուութեան վերաբերմամբ փոփոխելուց յետոյ, հանգէս է գալիս մի շարք պատմիչների մէջ յատկացրած Վարդանին»¹։ Մինչեւ հոս կը հասնէ նա, կը չօշափէ խորհրդաւոր տաճաւին դռները, բայց ներս չի մտներ։ Մանաւանդ թէ բոլորովին կ'ուրաւար թովմայի յիշած անձինքը՝ զորս ըստ իրեն «ստեղծել է ժողովուրդը»²։ Ուստի եւ զոցա ընծայուած գործերը «Ե դարի պատմութիւնը լրացնելու խնդրում իբրեւ ժողովրդական աւանդութիւններ՝ զրկուում են որ եւ է նշանակութիւնից»³։

Մենք այլազգ կը խորհինք՝ թէ այդ տեղեկութիւնք ոչ եթէ ժողովրդեննէ՝ այլ զբաւոր աղբրէ կը բղխեն։ Աստի եւ ասոնց մէջ ճշմարտութեան աւելի չափ մի կը տեսնենք՝ քան ինչ որ քննադատուր։ Կ'ընդունինք եւ կը հաստատենք՝ թէ անոնք Վահանայ կամ մանաւանդ Վահանեանց կը յարմարին քան Վարդանայ։ Բայց միտնալմայն կ'ընդունինք եւս թէ յիշեալ անձինքը եւ թէ նոցա գործերը։ Խօսինք նախ անձանց վերայ⁴։

Դոցա մէջ զլիաւորն եւ ամենին զժուարինն է Վարդան։ Մենք ասոր վերայ փորձիկ ծայրատուութիւն մի գործելով, այն է յապաւելով վերջին ան մասնիկը, կ'ունենանք Վարդանունը, եւ այդ անունն ներքոյ Վարդանայ եղբորդին՝ Հմայեկայ որդին՝ Վահանայ եղբայրը, ժամանակակից Պերողի⁵ եւ Գիւտայ⁶։ Հմայեկայ մահուան ժամանակ՝ յամին 451՝ երբ նորա երեք մանր զաւակունքը զերտարուեցան յաբժուիս, չորրորդը Վարդա էր մնացեալ աղայ ի դայեակս իւր ի Տայս» (Փրպ. 335)։ այդ ժամանակ եթէ համարինք զնա 2-5 տարւոյ, Վահանայ ապստամբութեան ժամանակ՝ յամին 482՝ կը լինի 33-36 տարւոյ։ Վարդանանց անկմանէն ի վեր՝ ուխտապահ եւ ուրացող կուսակցութեանց մէջ ի հայտ կար միշտ զազանի պատերազմ մի, յորմէ վերնապէս ապստամբութիւնը ծնաւ (Փրպ. ԿԳ-ԿՁ)։ Այդ անցից մէջ անուրաւ նախ է Վարդայ մեծ ձեռնտուութիւնն իւր եղբօր։ որ թէ եւ առանձին չի յիշուի ի Ղազարայ, բայց հաւասարապէս իրեն համար

այլ է նորա առեւած զովեստը չորս եղբարց վերայ։ «Լաւագոյնք էին եւ երեւէին յաւանային, եւ ակնաւորք ի խորհրդի, մտաւորք եւ իմաստաբարեք»⁷ եւ այլն (337)։ Բայց քան զամէնն աւելի զօրաւոր փաստ մ'է յաշորդին իւր եղբօր ի մարդպանութեան (Սէր. Գ. Ը), որ առանց նախընթաց արժանեաց չէր լիներ։

Թովմայի յիշած միւս անձինքն եւ անցք այստեղեւեւ շատ լաւ կը պատշաճին Վարդայ հետ։ Նորա գործակիցքն Տաճատ եւ Վախրիճ չեն յիշուի Վարդանանց օրով։ այլ մանաւանդ թէ մեծ պատերազմի ժամաւ նախ ուշաուենաց իշխան էր Արտակ ուրացող, եւ անձեւացեաց՝ Շմաւոն։ ապա յայտնի է՝ թէ ուրիշ չըլանի մի կը պատշաճին, Վահանեանց։ Ղազար կը պատմէ՝ թէ Վահան օգնութիւն խնդրեց չորս նշանաւոր նախարարութիւններէ, յորս կը հայտնին եւ յիշուի երկու տոհմը (385)։ յանձեւացեաց Յուհան սեպուհ կը հետեւի անոր։ Բայց բուն «իշխան» Սեւուկ հակառակորդ կը հանդիսանայ (388)։ Մնձեւացիք կրկին են ի գահ նամակին Եւ Սահակայ։ ուստի յայտնի չէ թէ Վախրիճ, զոր «տէր» կը կոչէ Թովմա, յաշորդ էր Սիւրի՝ որ սպանաւ ի Վահանեանց (Ղ. 389), թէ իշխան երկրորդ տան, կամ թէ սեպուհ մի։ — Եւսասպ ոչ թէ «գոյութիւն չէ ունեցել», այլ ժանօթ ոմն է։ Թովմա ինքնին կը կոչէ զնա «եղբայր Վասակայ հօր Աղանայ արժուոնոյ»⁸։ եւ իբր այդպիսի, դա կը լինի Եւպիկոյ պարսկի հետ ժականախաղ խաղացողը (Խոր. Գ. ԾԵ)։ — Թով. 77)։ Եւպիկոյ թագաւորեցէն (յամա 416-420) մինչեւ Վահանայ ապստամբութիւնը՝ որ ժամանակ միայն կարելի է զնել Եւսասպայ եւ Վնդոյի սպանութիւնը, կ'ընեն 66 տարի։ որոյ վերայ յաւելլով գոնէ 20 տարի եւս՝ որով կարենար Եւպիկոյ հետ գործել Եւսասպ, սորա տարիքն 80էն անցած կը լինին 482ին։ Այս հասակի մէջ ապրած եւ ուրանալով ի Վարդայ սպանութիւն՝ եթէ ոչ անկարելի, բայց զժուարին է։ ուստի մենք աւելի հակաճէտ ենք կարծելու զայդ ուրիշ պատմական եւ յետնազոյն Եւսասպ մի, յետ անկման Վարդանանց կապեալն ի դրան պարսից։ Սա չեն երկրորդ կը հաշուի զկնի Մթոր շապուկոյ իշխանի, ուստի եւ անշուշտ յաշորդած անոր։ եւ ըստ սովորական բարուց իւր տեղին՝ «որ դիւրամուտաց զերախտիսն Քրիստոսի համարեցին, միայն զկնի փառաց աշխարհիս ընթանային եւ մոգութեան մոխրապաշտութեանն հետեւեցին» (Թով. 75), զոչէ դարձոյց ապա իւր դրօշակը։ Արդէն Թովմա արժուոնեաց պատմութեան մէջ զայս Եւսասպ

¹ Թովմա Պերողի թագաւորութիւնը սխալմամբ յառաջ կը զնէ քան զՅազգիւրաին, եւ Վարդանայ մահը վերջնայ օրով ըստ սովորականի։ Զայս կ'ընէ՝ որպէս զի կարեւոր մամլիքսեան նաեւասպը Պերողի ենտ յարեւութեան մէջ զնել։

անյիշատակ կը թողու. թուի՝ թէ իւր աղբիւրն այլ զառ իւր գործովը հանդերձ միաջուցեցր էր առաջնոյն հետս — կը մնայ Վնդոյ մարզպան. դա մեծին Վարդանայ օրով չէր կրնար լինել, զի Վասակ էր մարզպանը մինչեւ ի մահ դիւցազնին. եւ ոչ իսկ յառաջ քան զՎասակ, զի Վարդան ապստամբութեան ժամանակ միայն կրնար սպանել ըզր Վնդոյ եւ զայսն. իսկ մենք գիտենք՝ թէ «աստուածպաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարութեամբ երեւելի լինէր յայնարհին հայոց» ի սկզբան տէրութեանն Շապհոյ արքայից արքայի մինչեւ ցամն երկրորդ* Յազ կերտի» (Եղ. 11). օւրեմն այդ մոզ մարզպանն այլ կը յարմար Վահանեան ժամանակին. յետ Ստրվնապ մարզպանի սպանութեան ի օտցանէ՝ ապստամբութիւնը սանձելու եկաւ ի պարսից Ստրնբնէի զօրավար (Ղզ. 378, 90), անշուշտ իւր հետ բերելով մի նոր մարզպան: Իրաւացի չէ Տէրպօղոսեանի նորութեան կամ «ժողովրդականութեան հետք» տեսնելը Վնդոյ եւ Երրոյ առեւանց կազմութեան մէջ, (նման կարապետ = Կարոյ, Սարգիս = Սարգոյ եւ այլ առեւանց), երբ մենք այդպիսի կազմութիւն արգէն Ե զարուս մէջ կը գտնենք. Բրքելոյ, Գաղնայ, Սատոյ եւ Չ զանաւն Վնդոյ կը կոչուէր Որմզդի չորրորդի աներորդաց մին (ի Սեբեոս). ուստի եւ այդ եւ Երրոյ շատ հեռի են Վանանդի եւ Երրակ կամ այլ առեւանց կրճատումն լինելէ:

Անձանց խնդիրն աւելի կը պարզուի քննութեամբ դիպաց՝ որք աւելի որիչ են: Հաւանական է ս. Գրիգորի շինութիւնը Գիւտայ օրով. արդէն նախ քան զԹովմա կը պատմէ Սեբեոս Վահանայ համար, թէ «չինեաց եկեղեցիս մեծամեծս՝ զոր աւերեալ էր պարսից ի վաղարշապատ քաղաք, եւ ի Դռնի» եւ այլն (Գ, Ա). եւ այդ կը լինի Պերոզի ժամանակ: Ստոյգ է եւ հայրապետական աթոռոյն ի Դռնի փոխադրութիւնը Գիւտայ ժամանակ. սորա մասին նա եւ Շարադրութիւն հայրապետացն հայոց կոչուած ամենահին յիշատակարանը կ'աւանդէ՝ թէ «հասարատեսաց զաթոռ հայրապետութեան ի Դռնի»:
— Այս անցքերը Թովմա կը պատմէ յետ սպանութեան Շաւապպայ եւ Վնդոյի: Սա կայն մենք նկատելով՝ որ այս վերջին առանց քաղաքական շինութեանց չէր կրնար լինել, — որով հարկ է Վահանեանց ապրա-

տամբութեան ժամանակ դնել զայն, — եւ թէ յապստամբութեան Ռուան մահադակունի կը նշանակուի ի Փարպեցոյն կաթողիկոս, եւ Գիւս վաղուց զարնկէց լինելով ի Պեռոզէ՝ կամ մեռած էր յայնժամ եւ կամ առանձնացած կ'ապրէր (Ղզ. 350-2), կը ստիպորայն սորա զհակափոխութիւնը պատմելն մէջ տեղափոխել յառաջ քան զմահ Շաւապպեանց:

Հետեւեալ հանգամանքն այլ, Վարդանայ «ամբանալն ի տորոսականն Ջապլ» սկսեալ Թագաւորութեան անկմանէն, եւ «կործանումն ախարհիս հայոց» ըստ Թովմայի (81, 85), նոյնպէս չեն յարմարի մեծին Վարդանայ. զի նա ի խաղտուրութեան կը ծառայէր պարսից (Եղ. Ղզ.), եւ ոպստամբութեան ժամանակ միտ ահնայադիման հրառեցաւ, եւ բնա չապաւինեցաւ ի լերինս. եւ հայրենեայ աւերածն յետ իւր անկման միայն պատահեցաւ: Անոր հակառակ՝ Վահանեանք էին որ մերթ կ'ապաւինէին ի լերինս Տայոյ, խաղսեաց եւ այլն (Ղզ. 413, 43), եւ զաշխարհն արդէն աւերուած գտան — Այս բոլորը կը միարանին հաստատելու՝ թէ Թովմայի կամ Յովհաննես աւանդածները միայն Վահանեանց օրով պատահածներն են, եւ ոչ բնա Վարդանեանց կամ այլ ժամանակի: Նոյնպէս եւ յիշատակած նոր անձինքը նոքա են զօրս ցուցիլը:

Ար խօսքը յառակցելով Վարդայ վերոյ, գիտենք որ սա իւր եղբոր ապստամբութեան ժամանակ ի Պարսկաստան էր իւր պատանդ, եւ չիթթութեան սկիզբները զարմա փախուտեամբ (Ղզ. 384, 98). բայց մենք զինք չենք տեսներ իւր եղբարց հետ զնացած ի վիրս՝ մասնակցելու հայոց համար բազմամիտ պատերազմին (Ղզ. 416-12), այլ Յնուցած զՀայաստան պահելու: Ահա այս ժամանակ կը կարծենք նորա դիմելն առ Տաւադ եւ վախրիւն եւ թախիլը Շաւապպեանց հետ: Չայս իրրեւ մասնական դէպք մի — զի բուն բանակն ի վիրս կը զօրծէր — չէ յիշած Փարպեցին. ասոր վրայ պէտք չէ զարմանալ, երբ չէ յիշած եւ ոչ հայրապետական աթոռոյն յայտնի փոխադրութիւնը:

Գ. Թովմայի եւ միւս պատմագրաց մէջ՝ ըսիւք յառաջ կան ինչ ինչ զանազանութիւնք: Ահա աղօքը ըստ Տէրպօղոսեանի. Թովհանեւս եւ Վարդան պատմիչ Վնդոյին եւ Շաւապպին աւագ նախարար են յիշած, . . . իսկ Մկանին՝ մարզպան: Սրանց գործունէութեան կենդրոնը Դռնին էր: Իսկ Թովման Վնդոյին յիշած է ոչ իբրեւ հայ նախարար, այլ պարսից մոզպան . . . մարզպանի իշխանութիւնով . . . իսկ Մկա-

* Ուղղել է Երկրատեսչորդ (որ է 449) ըստ նոյն Բրք. Եղ. 31, եւ Ղզ. 406:

նին յիշում է ոչ իբրեւ մարդպան, այլ զօրավար: Սրանց գործունէութեան կենդրոնը Սրտաշէտն է եւ ոչ Դուինը »:

Մենք այդպիսի գննադանութիւն չենք զրոշներ՝ որչափ քննադատը. յիշեալ անձերէն առնունք նախ զՄէկան: Սա եւս ժամանակակից է Վարդանայ ըստ երից պատմաց, զոր ըստ Յովհաննու « փախստական առնէր » (77) մամիկոնեան սպարապետն ի կռուելն ընդ Շաւառպեանց: Թովմա եւս այլոց պէս կը կոչէ զսա « մարզպան » (79). եւ կը յարէ. « Մէկանս այս փոխանակ Արտաշիրի (որ է Արտաշէտ որդի Վաւաշապէտ) մեր թագաւորի մտեալ ունի զպախարհս՝ հրամանաւ Վաւաշայ »: այս տողերը վրիպած են յաշից քըննադատին: Յիշեալ Թովմա կը յաւելու եւս՝ թէ էր նա եւ « զօրավար պարսից » (81). բայց այս զարմանալի չէ. մի մարդ կրնար նախ զօրավար լինել եւ ապա մարզպան, կամ աւոր Հակառակը: Այն կետով՝ որ սա յաջորդ է մեր Արտաշիրի, կը նշոյնանայ Վեհմիկնրապէտը անձին հետ, որ զուցէ երկու անուն ունէր: Եթէ այս այսպէս է, ախորժելի է մեզ կարծել՝ թէ նոյն անձն էր նա եւ Նիւսալաւուրտն Մոռչլան՝ սպարապետ պարսից 451-ի մեծ պատերազմին մէջ. ուրիշն նախ « մարզպան » եւ ապա « զօրավար »: — Թովմա զՎնդոյ եւս « մարզպան » կը կոչէ, այս ստոյգ է, եւ « պարսից մոզպետ ». ուրեմն երկու մարզպանք: Այս արդիւնք է Վարդայ ընդ Վարդանայ չիփթուելուն, որով առաւելոյն թէ զործերն եւ թէ զործակիցքն երկրորդին տրուելով, տորա հետ կապուեր են թէ Մէկան կամ Վեհմիկնրապետը՝ իւր ժամանակակից մարզպանը, եւ թէ Վնդոյ՝ Վարդայ ժամանակակից մարզպանը: Թովմայի պատմելն այնպէս կ'երեւի՝ թէ նա զՎնդոյ ուղղակի կամ անուղղակի յաջորդ կը նկատէ Մէկանայ, ուստի անտեղութիւն չի գտներ երկուքն այլ մարզպան ճանաչելու մէջ: Իսկ Յովհաննէս զանոնք ժամանակակից եւ ընկեր դնելով, կը հարկադրի զՄէկան միայն մարզպան եւ զՎնդոյ հայ նախարար ճամբարէ. Հետեւաբար երկու պատմիչք իրենց սեպհական դատողութեամբք զանազան կերպերով մեկներ են հասարակաց աղբիւր՝ Համառօտութեան խօսքերը, որ շատ խառնակ եղած պիտի լինին: Մենք զՎնդոյ կը թողունք Վարդայ հետ իբր մարզպան եւ պարսիկ՝ — ինչպէս յայտնի է իւր անուանէն եւ զիւր որդին « քրմապետ » կարգելէն՝ առ որ յարմարագոյն էր պարսիկ մի, — եւ զՄէկան կը տանիք Վարդանայ օրերը. զի չէր կարող սա մինչեւ 482 տարին սպրեկ կամ գործել. որով եւ Վարդայ կամ նոյն

իսկ Վարդանայ զսա « փախստական առնեն » ըստ Յովհաննու անձեիչ կը համարենք:

Վերջապէս գտնք այն կետին՝ թէ յիշատակեալ զործերն ուր կատարուեցան: Ըստ Թովմայի՝ « Հասեալ Շաւառպայ արծրունոյ ամբարշտի յԱրտաշատ՝ հանդերձ մարզպանան, շինեն ի դուռն քաղաքից զորովզական մեհէանն » եւ այլն: Եւ յետոյ անուանեալն Վարդան իւր նիգակակցօք « զմարզպանն եւ զորդի նորա զՇիրոյ ձերբակալարարեալ՝ ածեն ի Դոնին », եւ հոն կը սպանեն զանոնք « յորմզական մեհէանին » իբրեւ նոցա ձեռակերտի մէջ. եւ սոյն մեհէանին քարերով կը շինեն զս. Գրիգոր « ի բլուր տեղւոյն »: Ուրեմն Թովմա նոցա զործունէութեան երկու կենդրոն կը դնէ, միանգամայն եւ զԴուին՝ որով կը ձայնակցի Յովհաննու, եւ ոչ լոկ զԱրտաշատ՝ ըստ Տէրպօղոսեանին ընթերցման: Բայց արծրունեաց պատմիչս իւր մէջ անտեղութիւն ունի, ըստ որում կը յիշէ մի մեհէանի շինութիւն եւ երկու քաղաքի մէջ այլ մեհէան կը դնէ. ապա յայտնի է՝ թէ անոնց մին աւելորդ է, այն է Արտաշատ. զի մեհէանի ի Դուին շինութեան Յովհաննէս եւս կը վկայէ. եւ ի Սեբեոսէ կ'իմանանք՝ թէ ս. Գրիգոր շինուած էր « մերձ ի քաղաքն » Դուին, ինչպէս եւ աւոր նախորդ մեհէանի ի Դուին քաղաքին » Արտաշատու ըստ Թովմայի: Եւ այլ եւս չենք երկբայի՝ թէ արծրունեաց պատմաբան մէջ Արտաշատը տիպարաւ գործածուած է ի պատմելն կամ լուս եւս ի զաւաթարւաց՝ փոխանակ Դունայ:

Տէրպօղոսեան կը գտնէ եւս՝ որ Վարդանայ (որ է Վարդայ) կ'ուրն ըստ Յովհաննու « հանձնէ է գալիս Դուինում, որից զուրս Վարդանը զործ չի կատարում ». իսկ ըստ Թովմայի՝ ապաւինած էր ի լեռին Մոկաց, եւ կ'ուրնացաւ յաշտունեան եւ անձեւացեաց իրխանեաց օգնականութեամբ ոչ թէ ի Դուին, այլ « ի խառնուրդս Երաւսայ եւ մաւրին մեծին », եւ զՎնդոյ որդւովն բռնած « ածեն ի Դուին »: — Մինչ ընդ հակառակն Յովհաննու ջով պատերազմի տեղւոյն ոչ մի յաշտակ չենք գտներ, թող թէ Դուինը. զայս կը գտնենք յիշուած յետ պատերազմին, հոն զՎնդոյ այրելուն առթիւ. եւ աստի չի հետեւի՝ թէ պատերազմն այլ հոն եղած է: Ուրեմն Թովմա Հակառակ չէ միւսին, այլ աւելի մանրամասնաբար հետեւած է իրենց աղբիւր:

Գ. Այս տեղ յիշուած անուանց եւ դիպաց ոմանք կան նա եւ Սեբեոսի ջով (Գ, Ա, Բ, Գ), ուրիշ ժամանակի վերայ պատմուած: Կը յիշուին հոն Վնդոյ եւ Վստամ եղբարք:

աներորդէք Որմզդի չորրորդի (Թագ. յամս 578-90): Սորա նախորդին՝ անուշըռուան Խոսրովու Թագաւորութեան ԽԱ տարւոյն (որ է 572), ազգովին կ'ապստամբի ի նմանէ վարդաւն մամիկոնեան որդի Վասակայ. կը սպաննեն զՍուրէն մարգպանն ի Գռախն, կ'երթան յունաց կը Հպատակին, եւ նոցա զօրօք կը դառնան Գունայ վերայ, կը կործանեն քաղաքը (անշուշտ պարսիսպները) եւ պարսից զօրք կը հալածին: Այդ ժամանակ Հայք կը խռովին՝ տեսնելով որ ս. Գրիգոր «մերձ ի քաղաքն», զոր պարսիկք ամբարանոց շինած էին, կը հրդեհէ: Խոսրով յընթացս ութ ամաց յղեց երկու զօրավարներ՝ նուաճելու զՀայս. ապա ինքն անձամբ եկաւ, «զՎնդոյն կապեալ եղ ի զբուսանդակներ, եւ Վստամ պրծնալ գնաց փախստական»: Սրբա առաջին անգամ կը յիշուին ի Սերէնուէ այս գիւպուածիս մէջ, եւ այսպէս անորոյ. կ'երեւի՝ թէ իբր զօրավար յղուած էին ի Հայս, եւ հոն արքային դէմ դարձած: Վնդոյ դեռ կ'ապրէ Որմզդի եւ Բ Խոսրովու ժամանակ, երբ արդէն մեռած էր Վարդան. եւ օգնականութեամբ Մուշեղի մամիկոնեանոյ՝ յղելոյ ի կողմանէ յունաց՝ կը պատերազմէ Խոսրովու Վահրամ անուն պատամար նախարարին դէմ:

Կարելի պիտի լինէր այս Վարդանը եւ Վնդոյն նոյն Համարել Թովմայի եւ Յովհաննու յիշածին հետ, եւ ս. Գրիգորի կառուցումն՝ վերաշինութիւն հասկանալ, եթէ նոցա ժամանակակից արքայից արքայն Պերոզ չլինէր, Գիւս նոցա ժամանակ եւ նորա աթոռոյն տեղափոխութիւնը նոցա զորք չհամարուէր, եւ Վնդոյ յետ Վարդանոյ դեռ չապրէր: Եւ արդէն Թովմա եւս կրկին Վնդոյ կը յիշէ, որոց մին ծանօթն է, եւ միւսը Մուշեղի հետ նախալիչեալ անցից մէջ, զորս ի Սերէնուէ առած բառացի՝ կը պատմէ (Բ, Գ):

*
* *

Հոս կը կնքենք մեր խորհրդածութիւնքը, յիշեցնելով թէ յընթացս զրութեանս աւելորդ Համարեցանք յառաջ բերել միշտ — բայց միայն ուր հարկ էր — մեր քննած խնդրոց մասին արդէն յիշուած կամ այլ Հայ եւ օտար բանասիրաց ոմանց աստ անդ յայտնած Հաւմուղները, որք կամ նպաստաւոր էին մեւրոցս, կամ Հակառակ էին, զորս Հետաքրքրէք կրնան Համեմատել եւ կշռել երկաթանշիւր կողման փաստից ոյժը, թէ եւ շատք միայն կարծիք յայտնած էին առանց փաստի. եւ

կամ Զանացեր էին Հաշտեցնել երկու պատմիչներն այնպիսի կետից մէջ, յորս անկարելի էր այն՝ ըստ մեր եւ այլոց իսկ տեսութեան: Աւելի մանրամասն քննադատութիւն մի Եղիշեայ վերայ՝ որ դուրս էր մեր նպատակէն, այլոց եւ կամ ուրիշ ժամանակի կը թողունք:

Հացոսնի

ԱՌԵՏՏԻՐ ՓԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

ՀԵԹԵՐՑՈՂ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅՈՒ

(Շար. տես յէջ 375)

Ա Յ Ս ժամանակագրութեան պէս՝ առանց կամ քիչ աւրածով բաւական մաքուր գրուած Հատոր մ'այլ կայ ձեռագիր Աւետիքի, 140 երես, զոր Ոսկեփորիկ անուանեմք. վասն զի նման այսպէս կոչուած գրոց՝ Հաւաքում է այլեայ մօտ կամ Հեռու նախնեաց բանից. սկիզբն է վերջն Գր. Տաթեւացւոյ դրածներէն, իր վարպետին Յովհ. Ուրտանեցւոյ գրած Եւսայեայ մեկնութիւնէն թաղուածք. Գարդգրոց եւ Հարցմանց քանի մի կտորք է Յանկը. — «Պատմութիւն Արամայ եւ Եւսայի եւ որդւոց նորա յազգէ յազգ», մինչն ի Սահակ եւ Մովսէս. — Պէպէս գիտելիք ծաղկաբաղդ. — Պատճառք կազմութեան զորոց, ի անէն Վարդանայ. — Բնաբան Զարոյի ծննդեան Գրիստոսի «Եւ ծաղիկ դաշտաց». — Հրդմ. «Վասն Էր ամենայն ազգք երթան յերուսաղէմ. — Պատմութիւն Յովսեփայ եւ Ասանէթի, Ս. Գրոց անվաւեր կոչուածներուն մէջն. — Յանկ պատրիարքաց Հինգ Աթոռոց, մինչն ի կէս Զ դարու. — Անանիայ Շիրակացւոյ թիւք տանց ամենայն Հին եւ նոր Ս. Գրոց, որոց կցեր է եւ մեր Շարակաւ նաց տունքն՝ 4656. բայց Շարակաւք տարբերին մէկմէկէ աւելի կամ պակաս բան